

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Серія: ГЕОГРАФІЯ

ВИПУСК 27 № 3-4
2015

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – 2015. – Вип. 27, № 3-4. – Вінниця, 2015. – 204 с.

Scientific notes of Vinnytsya State Pedagogical University named after Michailo Kotzubynsky. Series: Geography. – 2015. – Issue 27, № 3-4. – Vinnytsya, 2015. – 204 p.

Друкується за ухвалою Вченої ради Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол № 8 від 29 грудня 2015 р.)

Опубліковані результати досліджень антропогенних ландшафтів. Окремі статті присвячені натуральним ландшафтам, природничо- та суспільно-географічним дослідженням, прикладним проблемам географії, географічним проблемам окремих регіонів та охороні природи. Бібліографія у кінці статей.

Published results of studies of anthropogenic landscapes. Individual articles are devoted to natural landscapes, natural and socio-geographical research, applied problems of geography, geographical problems of individual regions and Environment. The bibliography is at end of the articles.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Г.І. Денисик – доктор географічних наук, професор (головний редактор) – Україна; **А.В. Гудзевич** – доктор географічних наук, професор (заступник головного редактора) – Україна; **В.Г. Кур'ята** – доктор біологічних наук, професор – Україна; **В.М. Воловик** – доктор географічних наук, доцент – Україна; **І.П. Ковальчук** – доктор географічних наук, професор – Україна; **Ю.Г. Тютюнник** – доктор географічних наук, професор – Україна; **В.М. Петлін** – доктор географічних наук, професор – Україна; **П.О. Сухий** – доктор географічних наук, професор – Україна; **Р.Л. Пенін** – доктор, професор географії – Болгарія; **В.М. Андрейчук** – доктор геолого-мінералогічних наук, професор – Польща; **М.Я. Таркінс** – професор географії – Канада; **О.М. Вігченко** – доктор географічних наук, професор – Білорусь; **О. Буга** – доктор-хабілітат, професор – Молдова; **В.І. Корінний** – кандидат геологічних наук, доцент (відповідальний секретар) – Україна.

Адреса редакційної колегії:

21100, природничо-географічний факультет, педагогічний університет,
вул. Острозького, 32, Вінниця
Тел. (0432) 27-64-66

Видання входить до

Переліку наукових фахових видань України.

Наказ Міністерства освіти і науки України

від 07.10.2015 за № 1021.

Відповідальні за випуск: Г.І. Денисик, В.І. Корінний

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за добір, точність наведених фактів, цитат, власних імен та інших відомостей.

ISSN 2312-2110

© Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2015

ЗМІСТ

ДОСЛІДЖЕННЯ АНТРОПОГЕННИХ ЛАНДШАФТІВ

Денисик Г.І.	Антропогенно-ландшафтознавчий прогноз.	5
Война І.М.	Висотна диференціація та ландшафтне різноманіття Вінницької області.	11
Рябоконь О.В.	Натурально-антропогенні ландшафти Поділля: структура, класифікація, оптимізація.	20
Кізюн А.Г.	Сучасні сільські ландшафти Поділля: структура та регіональні відміни.	29
Буряк-Габрись І.О.	Етапи пізнання природи і ландшафтів містечок Східного Поділля.	39
Канський В.С.	Лісові антропогенні ландшафти Поділля.	45
Гришко С.В.	Сучасна ландшафтна структура піщаних кіс Азовського моря (на прикладі Північно-Західного Приазов'я)	55
Хаєцький Г.С.	Аквальні і водно-болотні антропогенні ландшафти Поділля.	64
Вальчук-Оркуша О.М.	Сучасні дорожні ландшафти Східного Поділля. . .	74
Безлатня Л.О.	Культурні ландшафти міжзонального геоекотону «лісополе-поле» Правобережної України у розбудові регіональної екомережі.	82
Квасневська О.О.	Просторово-часовий аналіз топонімів Вінницької області.	88
Канська В.В.	Історико-ландшафтознавчий аналіз антропогенних заповідних об'єктів Поділля.	94

ДОСЛІДЖЕННЯ НАТУРАЛЬНИХ ЛАНДШАФТІВ

Гудзевич А.В.	Концептуальні ідентифікатори ідей регіональності у пізнанні земних реалій.	103
---------------	--	-----

УДК 911.3

Канський В.С.*Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського***Лісові антропогенні ландшафти Поділля**

Основними методичними підходами до пізнання лісових антропогенних ландшафтів є просторово-часовий аналіз умов і процесів функціонування сучасних лісових антропогенних ландшафтів Поділля. Досліджено проблеми типології та класифікації лісових антропогенних ландшафтів, визначено критерії виділення їх регіональних структур. Обґрунтовано періодизацію і виділено шість етапів формування і розвитку лісових антропогенних ландшафтів Поділля: етап експериментального освоєння лісових ландшафтів і початкової їх антропогенізації (до I тис. до н.е.); етап початку комплексного освоєння лісових ландшафтів (I тис. н.е. – XII ст.); етап активного формування лісових антропогенних ландшафтів (XIII – початок XVII ст.); етап знищення лісових ландшафтів в результаті розвитку лісових промислів та кораблебудування (середина XVII – початок XIX ст.); етап промислового освоєння (середина XIX – початок XX ст.) і сучасний етап формування лісових антропогенних ландшафтів (XX – початок XXI ст.). Досліджена сучасна структура лісових антропогенних ландшафтів Поділля, проведена їх класифікація за різними ознаками, дана характеристика умовно-натуральних, похідних та лісокультурних ландшафтів, визначено спектр несприятливих мікроосередкових процесів, характерних для різних таксономічних структур. Виявлені і досліджені регіональні особливості лісових антропогенних ландшафтів, проведено їх районування з виділенням структур. Структури: Зональні: А – Лісопасовищна, Б – Лісопольова. Крайові: I – Малополіська, II – Подільська, III – Придністерська, IV – Придніпровська, V – Побузька та 14 районів. Складено прогноз розвитку, визначено й обґрунтовано основні напрямки покращення, раціонального використання та охорони лісових антропогенних ландшафтів Поділля.

Ключові слова: лісові антропогенні ландшафти, структура, класифікація, умовно-натуральні, похідні та лісокультурні ландшафти.

Канский В.С. Лесные антропогенные ландшафты Подолья. Основными методическими подходами к познанию лесных антропогенных ландшафтов является пространственно-временной анализ условий и процессов функционирования современных лесных антропогенных ландшафтов Подолья. Исследованы проблемы типологии и классификации лесных антропогенных ландшафтов, определены критерии выделения их региональных структур. Обоснована периодизация и выделены шесть этапов формирования и развития лесных антропогенных ландшафтов Подолья: этап экспериментального освоения лесных ландшафтов и начальной их антропогенизации (до I тыс. до н.э.); этап начала комплексного освоения лесных ландшафтов (I тыс. н.э. – XII ст.); этап активного формирования лесных антропогенных ландшафтов (XIII – начало XVII ст.); этап уничтожения лесных ландшафтов в результате развития лесных промыслов и кораблестроения (середина XVII – начало XIX ст.); этап промышленного освоения (середина XIX – начало XX ст.) и современный этап формирования лесных антропогенных ландшафтов (XX – начало XXI ст.). Исследована современная структура лесных антропогенных ландшафтов Подолья, проведена их классификация по различным признакам, дана характеристика условно-натуральных, производных и лесокультурных ландшафтов, определен спектр неблагоприятных микроочаговых процессов, характерных для разных таксономических структур. Выявлены и исследованы региональные особенности лесных антропогенных ландшафтов, проведения их районирование с выделением структур. Структуры: Зональные: А – Лесопастбищная, Б – Лесопольовая. Краевые: I – Малополеская, II – Подольская, III – Приднестровская, IV – Приднепровская, V – Побужская и 14 районов. Составлен прогноз развития, определены и обоснованы основные направления улучшения, рационального использования и охраны лесных антропогенных ландшафтов Подолья.

Ключевые слова: лесные антропогенные ландшафты, структура, классификация, условно-естественные, производные и лесокультурные ландшафты.

Kansky V.S. Forest anthropogenic landscapes of Podillia. The main methodological approaches to the knowledge of forest anthropogenic landscapes are a space-time analysis of the conditions and processes of functioning of modern forest anthropogenic landscapes of Podillia. The problems of

typology and classification of forest anthropogenic landscapes, the criteria of selection of their regional structures are investigated. Grounded into periods and identified six stages of formation and development of forest anthropogenic landscapes of Podillia: the pilot phase of the development of forest landscapes, and their initial assimilation of man (to the I millennium BC.); beginning stage of complex development of forest landscapes (I millennium AD. – XII cent.); stage of active formation of forest anthropogenic landscapes of Podillia (XIII – the beginning of XVII century.); stage of destruction of forest landscapes as a result of the development of forest industries, and shipbuilding (mid XVII – the beginning of XIX century.); stage of industrial development (mid XIX – early XX century.) and the current stage of the formation of forest anthropogenic landscapes (XX – beginning of XXI century.). Studied modern structure of forest anthropogenic landscapes of Podillia, their classification according to various criteria, the characteristic of conditionally positive, derivatives and silvicultural landscapes defined range of adverse microfocus processes specific to different taxonomic structures. Identifies and examines the regional characteristics of forest anthropogenic landscapes, of their regionalization with allocation structures. Structures: Zone: A – Lisopasovyschna, B – Lisopolova. Boundary: I – Malopoliska, II – Podilska, III – Prydnisterska, IV – Prydniprovskva, V – Pobuzka and 14 districts. The prognosis of development, identified and substantiated the main areas of improvement, rational use and protection of forest anthropogenic landscapes of Podillia.

Keywords: forest anthropogenic landscapes, structure, classification, conditional-natural, derivatives and silvicultural landscapes.

Наявність проблеми. Якщо врахувати, що в структурі сучасних лісових ландшафтів України антропогенні займають 87% їх території, а в таких регіонах як Поділля – 96 %, тому дослідження лісових антропогенних ландшафтів є актуальним. Актуальність зумовлена й тим, що в майбутньому роль та значення лісових антропогенних ландшафтів постійно зростатиме. У структурі лісополя України вони зараз займають 13,7 %, а в перспективі раціональними є 20-22 %, його території [2].

У натуральному стані лісові ландшафти Поділля займали близько 62 % території (у Вінницькій області до 76 %); тепер лише 13,3 %. У майбутньому планується збільшення їх площ до 28 % [2].

Аналіз опублікованих праць. Лісові ландшафти, переважно натуральні, постійно в полі зору вчених, особливо лісознавців та геоботаніків. Вагомий внесок у їх дослідження зробили С.І. Коржинський, Д.М. Кравчинський, Г.Ф. Морозов, В.М. Сукачов, Є.В. Алексєєв, П.С. Погребняк, Д.В. Воробйов, М.А. Голубець, І.Х. Удра, М.М. Вересін, В.І. Білоус. Географи і ландшафтознавці лісовим ландшафтам приділяють значно менше уваги. Лише з 70-х років ХХ ст. частково розпочались дослідження антропогенних лісових ландшафтів (Ф.М. Мільков, Г.І. Денисик, В.С. Давидчук).

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження – виявити чинники та етапи антропогенізації натуральних і особливості формування, структури й функціонування сучасних антропогенних лісових ландшафтів Поділля для прогнозування змін та оптимізації їх у майбутньому.

Завдання: розкрити сутність лісових антропогенних ландшафтів як об'єкту дослідження не лише ландшафтознавства, але й конструктивної географії; поглибити теоретико-методологічні засади дослідження лісових антропогенних ландшафтів; провести просторово-часовий аналіз чинників антропогенізації натуральних і процесів формування антропогенних лісових ландшафтів Поділля; дослідити сучасну структуру й особливості функціонування лісових антропогенних ландшафтів Поділля; провести класифікацію лісових антропогенних ландшафтів Поділля та обґрунтувати виокремлення їх регіональних структур; спрогнозувати розвиток, визначити та обґрунтувати основні напрями поліпшення

раціонального використання лісових антропогенних ландшафтів Поділля.

Результати дослідження. Аналіз попередніх досліджень лісів дав можливість встановити, що перші спроби класифікації лісових рослинних угруповань, або перші обґрунтовані спроби поділу лісу на типи (категорії) зроблені лісівниками й ботаніками (А.Ф. Рудзький, Д.М. Кравчинський, С.І. Коржинський та ін.) у другій половині XIX ст. [7]. Значно раніше, ніж були опубліковані ландшафтознавчі праці, у лісознавстві започаткували своєрідний напрям у дослідженні лісів, який з сучасних позицій можна назвати ландшафтно-типологічним. У його основі, тобто в основі типології лісів, було поняття типу лісу, або типу насадження, введеного в літературу Д.М. Кравчинським наприкінці XIX ст. За Г.Ф. Морозовим, вчення про типи насаджень повинно складати наукову основу лісознавства, але при цьому «... ліс та його територія повинні зливатися для нас в одно ціле, в географічний індивідуум або ландшафт» [5]. Г.Ф. Морозов вперше поділив типи лісу на основні та тимчасові. Враховуючи те, що під антропогенним впливом будь-які типи лісу перетворюються у тимчасові, В.М. Сукачов запропонував ділити їх на корінні та похідні [9]. Цей поділ виявився більш вдалим і в подальшому знайшов застосування в антропогенному ландшафтознавстві [4].

В Україні погляди Г.Ф. Морозова та В.М. Сукачова сприйняли й розвивали геоботаніки та лісознавці Є.В. Алексєєв, П.П. Кожевніков, Д.В. Вороб'їлов, П.С. Погребняк та ін. [6]. Вони хоча й розглядали типи лісу як взаємопов'язану єдність типів деревостану й місця розташування, проте занадто переоцінили значення останнього в типології лісів. Більш того, П.П. Кожевніков ліси натурального й антропогенного походження відносив до одного типу лісорослинних умов [3].

У подальшому (друга половина XX ст.) суттєвий внесок у розвиток ландшафтознавчої типології та класифікації натуральних лісів внесли науковці школи В.М. Сукачова в Росії та М.А. Голубець, М.М. Вересін, В.І. Білоус в Україні, лісових антропогенних ландшафтів – учні Ф.М. Мількова (в Україні зокрема Г.І. Денисик) [1]. Завдяки їхнім дослідженням вдалося вирішити низку спірних питань між лісознавцями та ландшафтознавцями і в типології та класифікації лісових ландшафтів. Це стало можливим в результаті поєднання типів лісових масивів Г.Ф. Морозова й типів місцевостей Ф.М. Мількова (табл. 1).

Враховуючи це, а також результати польових досліджень лісових ландшафтів Поділля, у їх структурі виділено такі ландшафтно-висотні типи (знизу – уверх на прикладі дібров): *заплавні діброви на заплавному, субори на надзаплатерасовому, байрачні і нагірні діброви на схиловому, а також нагірні діброви на товтровому й останцево-вододільному типах місцевостей.*

Лісові антропогенні ландшафти залежно від їх площі й структури досліджувались як самостійні ландшафтні комплекси та в складі більших за площею або рангом природних структур – регіональних (зон, країв, областей і районів) і типологічних (типу ландшафту, типу місцевостей, типу складного урочища). Особливо це стосується лісокультурних ландшафтів, котрі частіше зустрічаються на рівні типів урочищ. Саме тут діагностичними ознаками їх виокремлення є місцезростання та деревостан.

Лісознавці та геоботаніки вивчали переважно історію господарського освоєння лісових ресурсів і зовсім не приділяли уваги питанням лісових ландшафтів, особливостям їх антропогенізації, формування й функціонування нових – антропогенних лісових ландшафтів. У процесі дослідження виділено та

Таблиця 1

Співвідношення між типами лісових масивів і типами ландшафтних місцевостей

Типи лісових масивів Г.Ф. Морозова	Типи ландшафтних місцевостей Ф.М. Мількова
1. Байрачні ліси у верхів'ях ярів та балок;	1. Плякорний тип місцевостей;
2. Березові й осикові «колки» на вододілах;	2. Міжрічковий недренований тип місцевостей;
3. Ліси перехідної смуги від надлучних терас до степу, на чорноземних супісках і темно-сірих пісках;	3. Надзаплавно-терасовий тип місцевостей;
4. Бори надлучних терас.	4. Заплавний тип місцевостей;
5. Тип лісу в алювіальній долині річки;	5. Прирічковий (схиловий) тип місцевостей
6. Тип лісового масиву по нагірних правих берегах річок (дїброви).	

обґрунтовано шість етапів антропогенізації натуральних та формування антропогенних лісових ландшафтів Поділля.

Етап експериментального освоєння лісових ландшафтів Поділля та початкової їх антропогенізації (до I тис. до н.е.). Ресурси лісових ландшафтів Поділля людина почала використовувати з пізнього палеоліту (40-35 тис. р. до н.е. – Середнє Придністер'я), змінювати їх з VII тис. до н.е. – часу зародження першої у Східній Європі Буго-Дністерської землеробської культури. Започатковуються підсічна й вогневищна система землеробства, поширюється лісовий переліг, після котрих відновлення корінного лісу (дїбров Поділля) не відбувалося. До формування деревно-чагарникових пустищ призводив і інтенсивний випас худоби. Разом з тим, люди розчищали лише незначні за площею ділянки лісу і через один-три роки залишали їх. Це був лише «експериментальний» підхід до використання лісу. На покинутих ділянках формувались перші урочища умовно-натуральних й вторинних лісових ландшафтів.

Початок активного освоєння лісових ландшафтів (I тис. н.е. – XII ст.). Про активну антропогенізацію лісових ландшафтів Поділля, а також їх поступове, але неухильне зменшення дав уяву аналіз господарського комплексу племен зарубинецької, черняхівської та інших культур, скіфів, ранніх слов'ян, а також літературні джерела античних авторів, пізніше й літописів. Деревина й вироби з неї починають відігравати суттєву роль у господарській діяльності людей, розвивається деревообробка, не втратили свого значення підсічна й вогневищна системи землеробства, дерево стає основним будівельним матеріалом тощо. Це призвело до заміни натуральних лісових ландшафтів антропогенними на значних площах: букові ліси після вирубки займали дубово-букові, дубові – дубово-грабові й, навіть, грабові. Розпочався процес заміни світлих подільських дїбров дубово-грабовим і грабовим чорноліссям. Наприкінці I тис., особливо в період розквіту Київської Русі, широко представленим на Поділлі був «окультурений» лісостеп [8].

Етап уповільненої антропогенізації натуральних та активного формування лісових антропогенних ландшафтів (XIII – початок XVII ст.). В результаті

татаро-монгольського нашествия люди заселяли глибини лісових хащ, будували там села, хутори, левади, вирубували ліс під розорювання й пасовища, не втратили свого значення теслярство, смолокуріння, бортництво й полювання. У структуру лісових біоценозів вводяться культурні рослини – груша, яблуна, вишня, слива тощо. На вододілах татаро-монгольські війська, а пізніше й кримські татари, випалювали значні масиви лісів.

На початку XVII ст. процес активної антропогенізації лісових ландшафтів почав відновлюватись: деревина й вироби з неї стають предметом інтенсивної торгівлі, розвиваються будівництво й різноманітні промисли. Майже у кожному селі були свої майстри по дереву, в трьох головних містах Поділля – Кам'янці, Барі та Сатанові – їх працювало 90 [2].

Етап знищення лісових ландшафтів внаслідок активного розвитку лісових промислів та кораблебудування (середина XVII – початок XIX ст.). Упродовж цього етапу знищувались як натуральні, так і відновлені в минулі сторіччя антропогенні лісові ландшафти. Це зумовлено активним розвитком лісових промислів та підвищеним попитом на їхню продукцію як на внутрішньому, так і, особливо, зовнішньому ринках. З Поділля вивозили тесаний і круглий ліс, клепку, смолу, дьоготь, попіл для виготовлення поташу і поташ. Для цього повсюдно будували буди й бурти, гуті й рудні. Укладачі господарського перепису 1789 року зазначали, що поташні буди й склоробні гуті винищили багаті ліси Подільського й Брацлавського воєводств. Для цього знищували в першу чергу букові, дубово-букові, дубові й дубово-грабові, трохи менше дубово-ясеневі й вільхові ліси. У XVIII ст. натуральні й похідні ліси були настільки виснажені й знищені, що почали занепадати й лісові промисли. Крім цього, на початку XIX ст. з Поділля почали інтенсивно вивозити корабельний ліс [8].

Етап промислового освоєння лісових ландшафтів Поділля (середина XIX – початок XX ст.). Активне заселення Поділля і розвиток капіталістичних відносин сприяли новому, промислового освоєнню лісових ландшафтів, особливо приватних лісів після реформи 1861 р. Подільські ліси перетворювали на зруби, котрі в околицях міст і сіл у подальшому розорювали. Активно розвивалось будівництво житла й культових споруд з дерева (наприкінці XIX ст. на Поділлі було 2160 дерев'яних церков); у 20-х роках XIX ст. зароджується цукрова промисловість, з середини сторіччя починається будівництво залізниць, деревину споживали 215 винокурних, 96 цегельних, 21 лісопильних заводи, 52 заводи для випалювання вапна, 11 паперових фабрик, низка поташних і склоробних заводів [2]. За 1880-1913 роки Поділля втратило 31 % лісів, і до початку XX ст. лісистість території складала лише 9,6 %. Разом з тим, упродовж цього етапу вперше почали відновлювати лісові ландшафти Поділля шляхом насадження лісокультур, зокрема й шпилькових. З цього часу лісові антропогенні ландшафти почали переважати в структурі лісових ландшафтів Поділля.

Формування лісових антропогенних ландшафтів Поділля упродовж 20-30-х років XX – початку XXI ст. Знищення лісів і зменшення площ лісових ландшафтів Поділля проходило в роки відбудови господарства після першої і другої світових війн. До середини 50-х років XX ст. обсяг вирубок значно перевищував середній приріст деревини. Разом з тим, активні лісовідновні роботи у 60-ті першій половині 80-х років призвели до збільшення лісистості території (13,2%), проте неконтрольовані вирубки 90-х років XX ст. і початку XXI ст. знову знизили лісистість на 2% [2]. Зараз структура лісових ландшафтів змінена повністю. Натуральних бучин,

вододільних і нагірних дібров майже не залишилось, переважають похідні грабово-дубові й грабові ліси та лісокультури. В структурі лісових антропогенних ландшафтів Поділля переважають (64%) лісокультурні ландшафти.

Встановлено, що за минулих півтора сторіччя процес формування лісових антропогенних ландшафтів набуває нових ознак: зменшуються не лише площі, але й повсюдно іде їх розчленування на *невеликі, ізольовані* один від одного лісові масиви; лісові ландшафти позбавлені перехідних катен-узлісь й оточені переважно сільськогосподарськими (польовими) ландшафтами; формування структури і природний відбір у лісових антропогенних ландшафтах проходить не лише ізольовано, але й під впливом людини – створюються нові лісокультури, відбираються плюсові та умовно-плюсові дерева, проводиться інтродукція рослин тощо; змінюється ярусна структура й видовий склад деревостанів: зникають корінні подільські види (дуб скельний, берека, гордовина тощо), натомість зростає кількість інтродукованих видів: бархат амурський, модрина сибірська, сосна кримська і звичайна, ялина європейська, дуб червоний, горобина тощо.

Почали активно розвиватися небажані мікроосередкові процеси (ерозійні, остепніння, заболочування), пов'язані з різними видами будівництва – дорожнім, промисловим (кар'єри), селитебним а також рекреацією [2]. Як результат, сучасні лісові антропогенні ландшафти Поділля – це складне поєднання умовно-натуральних (дуже рідко), похідних (40%) й лісокультурних (до 60%) ландшафтних комплексів.

Лісові антропогенні ландшафти Поділля складаються із значної кількості ландшафтних структур (комплексів) різного таксономічного рівня, що виокремленні в просторі межами неоднакового походження. Виділено межі між натуральними (зустрічаються рідко, лише на рівні фацій та інколи урочищ), натуральними й антропогенними (переважають) лісовими ландшафтними комплексами. Частіше межі представлені у вигляді екотонів, рідше – перехідних катен.

При виокремленні таксономічних структур в окремих класах антропогенних ландшафтів необхідно враховувати низку ознак, притаманних лише їм. Так, зважаючи на спосіб формування лісових антропогенних ландшафтів, у межах Поділля виділено такі їх *генетичні групи*: *відновні* – формуються на місці натуральних лісових ландшафтів, але після численних вирубок; *насаджені* – це лісокультури; *пірогенні* – відновлюються на згарищах; *пасквально-дигресійні* – формуються у місцях надмірного випасу свійських тварин; *рекреаційно-дигресійні* – лісові антропогенні ландшафтні комплекси «рекреаційного» походження.

Беручи до уваги те, що формування більшості сучасних лісових антропогенних ландшафтів проходить на місці інших антропогенних ландшафтів, проведено їх поділ за *попередником* на «*польові*» – створені на розораних в минулому ділянках степів і лук, а також лісів; та створені на *техногенній літооснові* – розкритих породах, кар'єрах, покинутих ділянках доріг тощо.

За *тривалістю існування та ступенем саморегуляції* лісові антропогенні ландшафти розділено на дві групи: *багаторічні, частково регульовані* – час від часу потребують «профілактичного ремонту» (приклад – лісокультури) і *тимчасові регульовані* ландшафтні комплекси (лісові розсадники, частково придорожні та лісопольові смуги тощо).

Однією з основних є класифікація лісових ландшафтів за ступенем їх антропогенізації (рис. 1).

До *умовно-натуральних* віднесені ліси того ж типу, що існували і до вирубки, відновлення котрих відбулося стихійно, частіше вегетативним шляхом

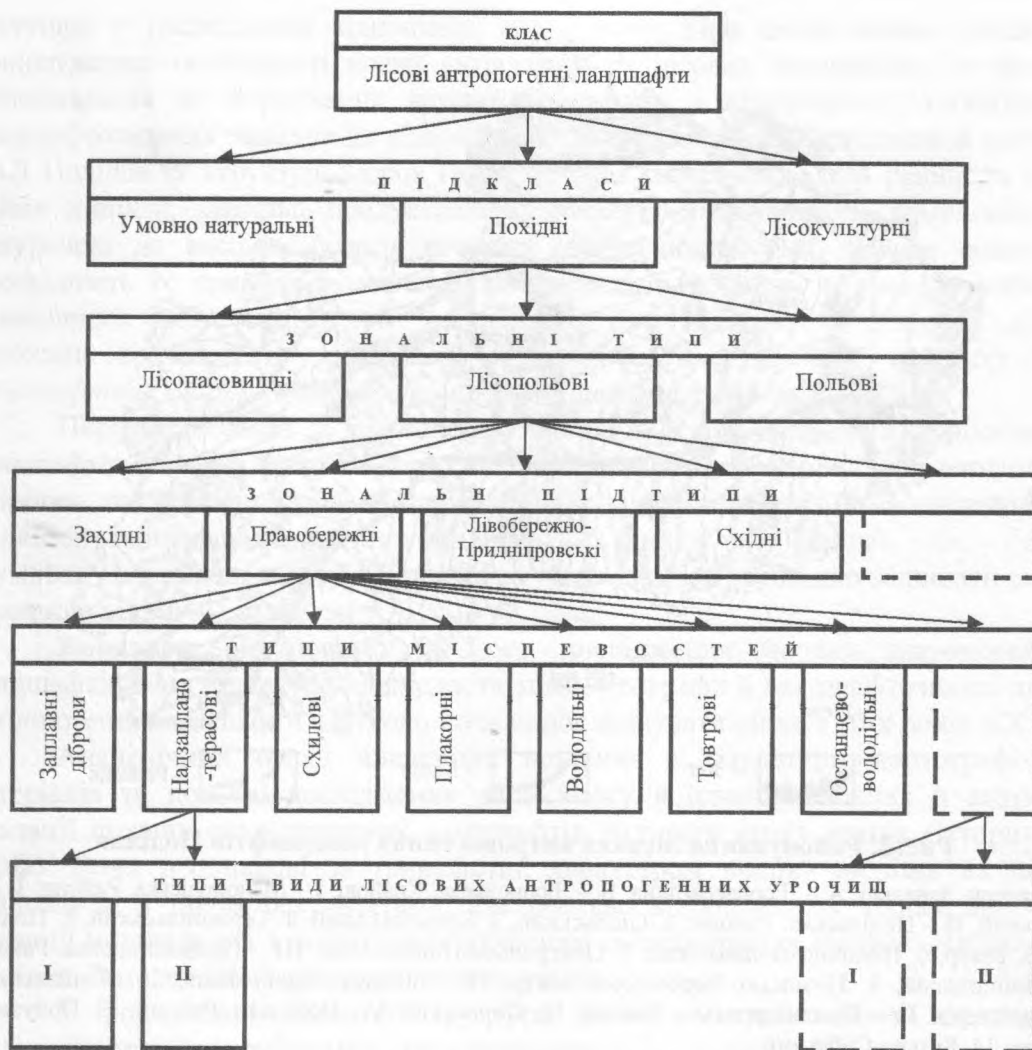

Рис. 1. Таксономічна система типологічних структур лісових антропогенних ландшафтів. За Г.І. Денисиком з доповненням автора.

Тип лісового антропогенного урочища визначається за формою рельєфу і за характером ґрунтового покриву, виду рослинності, типу лісокультур.

або з насіння. Зараз це найбільш продуктивні лісові натурально-антропогенні ландшафти, але вони займають лише 28-32 % площ лісів Поділля (дуб → граб-дуб). *Вторинні*, або *похідні* ліси формуються на місці корінних шляхом захоплення їх площ після вирубок малопродуктивними і малоцінними породами дерев (дуб → граб-дуб → граб). *Лісокультурні* – насаджені людиною ліси; у межах Поділля займають 54-56 % лісових площ (дуб + ялина + сосна + ясен).

Значне різноманіття лісових антропогенних ландшафтів (ЛЛЛ) та їх регіональні відміни, що викликані формуванням у різних природних умовах та неоднаковим господарським освоєнням, дали можливість провести районування ЛЛЛ. Відміни між регіональними структурами лісових антропогенних ландшафтів розкриваються на основі природничого й лісознавчого районувань, матеріалів польових досліджень з показом ступеня антропогенізації виділених регіональних структур (рис. 2).

Під *регіональною структурою* ЛЛЛ мається на увазі просторове

Рис. 2. Районування лісових антропогенних ландшафтів Поділля

Структури. Зональні: А – Лісопасовищна, Б – Лісоцольова. Крайові. I – Малополіська. Райони: 1. Полонський. II – Подільська. Райони: 2. Опільський, 3. Кременецький, 4. Тернопільський, 5. Подільських Товтр. 6. Північно-Подільський, 7. Центрально-Подільський. III – Придністерська. Райони: 8. Заліщицький, 9. Нігинсько-Вербецьких товтр, 10. Ушицько-Лядовецький, 11. Ямпільського Придністер'я. IV – Придніпровська. Райони: 12. Пороський. V – Побузька. Райони: 13. Побузьких полісь, 14. Бузько-Собський.

співвідношення його підкласів умовно-натурального, похідного й лісокультурного, а також територіально пов'язаних з ними ландшафтних комплексів інших класів. Особливо чітко відміни спостерігаються в *зональних структурах* ЛАЛ Поділля – поліських і лісостепових (лісопольових). Тут не лише міняється співвідношення площ між основними підкласами, але й характерні свої зональні типи ЛАЛ. У зональних структурах контрастні між собою *крайові* структури ЛАЛ. Різниця між ними зумовлена просторовим розташуванням лісових антропогенних ландшафтів, їх внутрішньою структурою, особливостями господарського освоєння та відновлення, структурою деревостанів та наявністю ландшафтних комплексів інших класів антропогенних ландшафтів. Виділено п'ять крайових структур ЛАЛ Поділля: Малополіську, Подільську, Придністерську, Придніпровську та Побузьку. Межі *районів* лісових антропогенних ландшафтів співпадають з контурами природних областей. Геоморфологічні та кліматичні особливості природних областей, характер їх господарського освоєння – усе це відображено в структурі виокремлених 14 районів ЛАЛ Поділля.

Лісовідновлення на Поділлі розпочато з другої половини XIX ст., активно проводилось у 30-х і 50-70-х роках XX ст., внаслідок чого лісистість регіону збільшилась з 9,7 до 12,6 відсотків [1]. Разом з тим, упродовж півтора сторіччя лісовідновні роботи були направлені лише на збільшення площ лісів та вирощування

значущих у господарстві відношенні порід дерев. При цьому майже зовсім не враховувались особливості нових антропогенних лісових ландшафтів, їх висотна диференціація та формування ярусної структури, а відповідно й необхідність ландшафтознавчих підходів до відновлення, раціонального використання й охорони ЛАЛ Поділля. У структурі дібров Поділля чітко виокремлювались раніше, а зараз майже знищені, найбільш продуктивні *нагірnodібровні* ландшафтні комплекси, що приурочені до високих берегів річок та прилеглих до них ділянок вододілів. Своєрідність їх природи зумовлена особливостями розвитку в умовах найбільш динамічного типу місцевостей – схилового. Для відновлення нагірних дібров необхідно враховувати: *особливості їх висотної диференціації; динаміку їхніх ландшафтних комплексів у просторі і часі; антропогенний чинник.*

Першочерговими у поліпшенні функціонування лісових антропогенних ландшафтів є заходи щодо відродження *перехідних екотонів-узлісь*. За минулі два сторіччя натуральні узлісся майже знищені. Вони невід’ємна складова у функціонуванні парадинамічних ландшафтних систем «ліс – поле», «ліс – степ». В умовах Поділля на межі ЛАЛ для формування узлісь необхідно залишати смуги шириною від 30-40 до 120 м.

Висновок. На початку XXI ст. дослідження лісових антропогенних ландшафтів є актуальними, але недостатніми. Географи й ландшафтознавці лісові антропогенні ландшафти частково почали досліджувати лише з 70-х років XX ст.

Аналітичний огляд численних архівних і літературно-картографічних матеріалів та польові дослідження дали змогу в історії освоєння й антропогенізації лісових антропогенних ландшафтів виділити низку етапів (історичних зрізів). Вони неоднакові за тривалістю, характером впливу людини на лісові ландшафти, а також результатами, але реально відображають процес антропогенізації натуральних і формування сучасних антропогенних лісових ландшафтів Поділля. Виділено й обґрунтовано шість етапів.

У формуванні сучасної структури лісових антропогенних ландшафтів Поділля своєрідним рубежем є друга половина XIX – початок XX ст.

Важливою умовою реального пізнання лісових антропогенних ландшафтів та раціонального лісокористування є використання їх типологічних особливостей. Значне різноманіття лісових антропогенних ландшафтів Поділля дає можливість провести їх класифікацію за різними ознаками. Регіональні відміни лісових антропогенних ландшафтів зробили можливим їх районування.

У формуванні сучасних антропогенних лісових ландшафтів необхідно враховувати розроблені ландшафтознавцями їх класифікації. Пріоритети у відновленні наявних лісових антропогенних ландшафтів Поділля надати їх найбільш знаковим у функціонуванні структурам – нагірним дібровам та узліссям (новим перехідним межам – екотонам і катенам), а також формуванню наближеної до натуральної висотної диференціації лісових антропогенних ландшафтів.

Література

1. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України: Монографія / Г.І. Денисик. – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с.
2. Денисик Г.І. Природнича географія Поділля / Г.І. Денисик. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 2006. – 184 с.
3. Кожевников П.П. Типи лісу та лісової асоціації Поділля / П.П. Кожевников // Лісорослинні умови Поділля. – Харків, 1931. – С. 10.
4. Мильков Ф.Н. Антропогенные ландшафты: структура, методы и прикладные аспекты изучения /

- Ф.Н. Мильков. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та 1988. – 141 с.
5. Морозов Г.Ф. Учение о лесе / Г.Ф. Морозов – М.-Л.: Госиздат, 1924. – 406 с.
 6. Погребняк П.С. Основы лесной типологии / П.С. Погребняк. – Киев: Изд-во АН УССР, 1955. – 455 с.
 7. Рудзкій А. Руководство къ устройству русских лесовъ / А. Рудзкій – 3-е изд. – СПб., 1906. – 483 с.
 8. Сіцінський Ю.Й. Нариси з історії Поділля / Ю.С. Сіцінський. – Вінниця: Б.в., 1927. – 74 с.
 9. Сукачев В.И. Руководство к исследованию типов леса / В.И. Сукачев – М.-Л.: Гос. изд-во, 1930. – 320 с.
-
1. Denisik G.Í. Antropogenní landshafti Pravoberezhnoï Ukraïni: Monografiya / G.Í. Denisik. – Vinnitsya: Arbat, 1998. – 292 s.
 2. Denisik G.Í. Prirodnicha geografiya Podillya / G.Í. Denisik. – Vinnitsya: YekoBiznesTsentr, 2006. – 184 s.
 3. Kozhevnikov P.P. Tipi lísu ta lísovoï asotsiatsiï Podillya / P.P. Kozhevnikov // Líso-roslinní umovi Podillya. – Kharkiv, 1931. – S. 10.
 4. Mil'kov F.N. Antropogennyye landshafty: struktura, metody i prikladnyye aspekty izucheniya / F.N. Mil'kov. – Voronezh: Izd-vo Voronezh. un-ta 1988. – 141 s.
 5. Morozov G.F. Ucheniye o lese / G.F. Morozov – M.-L.: Gosizdat, 1924. – 406 s.
 6. Pogrebnyak P.S. Osnovy lesnoy tipologii / P.S. Pogrebnyak. – Kiyev: Izd-vo AN USSR, 1955. – 455 s.
 7. Rudzký A. Rukovodstvo k" ustroystvu russkikh" lesov" / A. Rudzký – 3-ye izd. – SPb., 1906. – 483 s.
 8. Sitsins'kiy YU.Y. Narisi z istoriï Podillya / YU.S. Sitsins'kiy. – Vinnitsya: B.v., 1927. – 74 s.
 9. Sukachev V.I. Rukovodstvo k issledovaniyu tipov lesa / V.I. Sukachev – M.-L.: Gos. izd-vo, 1930. – 320 s.

Подано до редакції 03.09.2015

Рецензент – кандидат географічних наук Ю.В. Яценцюк